

HERINNEREN VERSUS HERHALEN

Veroniek Knockaert

"Herhaling en herinnering zijn éézelfde beweging, maar dan in tegenovergestelde richting. Wat men zich herinnert is voorbij, wordt terugwaarts herhaald; waar tegenover de eigenlijke herhaling zich voorwaarts herinnert. Daarom maakt de herhaling, als ze mogelijk is, een mens gelukkig, terwijl de herinnering hem ongelukkig maakt, in de veronderstelling natuurlijk, dat hij zich de tijd gunt om te leven, en hij niet onmiddellijk bij zijn geboorte een voorwendsel tracht te vinden om opnieuw uit het leven weg te glijden, bijv. omdat hij iets heeft vergeten" (Kierkegaard, 1958: 23-24).

Inleiding

Kierkegaard, wiens woorden we hierboven citeren, vormt één van de vaak terugkerende referenties in Lacans werk wanneer hij de herhaling aansnijdt. In het elfde seminarie bijvoorbeeld wordt de herhaling, naast de drift, de overdracht en het onbewuste, uitgewerkt als een fundamenteel concept van de psychoanalyse. Het gaat dus om een concept dat de psychoanalyse als praxis fundeert, waarbij we een praxis, in de meest ruime zin van het woord, kunnen opvatten als een door de mens georchestreerde handeling die hem in staat stelt het reële te bewerken door het symbolische (Lacan, 1973: 11). We kunnen stellen dat het de fundamentele concepten zijn die het veld van de analytische praxis bepalen en afbakenen. Zij geven weer wat er wezenlijk problematisch en tegelijkertijd richtinggevend is (*Ibid.*: 22). Binnen het kader van deze tekst onderzoeken we de herhaling binnen het gelijknamig werk van Kierkegaard. In een eerste luik situeren we op schetsmatige wijze Lacans verwijzen naar Kierkegaard binnen zijn onderwijs in de periode voorafgaand aan zijn seminarie over de vier fundamentele concepten. In

een tweede deel brengen we dan onze lectuur van Kierkegaards boek *De Herhaling*, waarbij we twee aspecten belichten. Enerzijds staan we stil bij het filosofisch vraagstuk dat Kierkegaard hier tracht op te lossen, anderzijds besteden we aandacht aan het particuliere vraagstuk dat hij met het schrijven van dit boek bewerkte. We zullen zien hoe parallel hieraan twee dimensies van de herhaling kunnen onderscheiden worden: een herhaling die een keuze voor het leven veronderstelt; een meer morbide, genotvolle vorm van herhaling die een kortsluiting impliceert van het verlangen. In een derde luik tenslotte proberen we duidelijk te maken in welke zin de herhaling fundamenteel is voor de psychoanalyse als praxis.

Kierkegaard binnen het onderwijs van Lacan

We onderscheiden gemakshalve twee hellingen waarlangs Lacan de herhaling tracht te concipiëren: deze van de betekenaarsketting, of het symbolische, en deze van het object. Op beide hellingen verschijnt de vraag of de menselijke ervaring gestructureerd wordt door de herhaling zoals Kierkegaard deze hanteert dan wel door iets van de orde van de Platoonse reminiscentie. Laat ons eerst de herhaling op de helling van het symbolische exploreren. Vrij vroeg in zijn onderwijs tracht Lacan het onderscheid tussen twee tendensen die het psychische apparaat kenmerken scherp te stellen, namelijk het lustprincipe als een restitutieve tendens, gericht op het herstellen van een zeker evenwicht enerzijds en de herhalende tendens als datgene dat daaraan voorbij ligt anderzijds. Met Kierkegaard stelt Lacan, in navolging van Freud, dat het eigene aan de mens erin gelegen is dat hij zijn weg vindt via een koppige herhaling en niet via de reminiscentie zoals Plato die opvatte (Lacan, 1978: 110). Deze herhalingsdwang wordt in het menselijk bestaan geïntroduceerd via het register van de taal en voltrekt zich wars van elke consideratie voor het lustprincipe evenals voor alle evenwichts- en harmonisatiemechanismen op biologisch niveau. Eens men door de intrede in de taal getransformeerd is tot een schakel in een discours, is men verplicht de ketting van het discours verder te zetten. De wijze waarop deze noodzaak zich aandient voor een subject wordt duidelijk in een passage uit het tweede seminarie waar Lacan stelt dat men als subject veroordeeld is het discours van de vader, in de mate dat deze fouten maakte, te hernemen. We moeten deze fouten herhalen aangezien we de ketting van het discours dat hij ons heeft nagelaten niet mogen stoppen, we hebben zelfs de taak hem over te dragen aan een ander (*Ibid.*: 112). De herhalingsdwang kan hier dan opgevat worden als het insisteren van een spreken waarbinnen iets enigmatisch circuleert dat aan gene zijde van het lustprincipe te situeren is, waarbij we

datgene dat aandringt om gerealiseerd te worden, plaatsen langs de zijde van het onbewuste (*Ibid.*: 375). De noodzaak van de herhaling is hier dus verbonden met het symbolische als dusdanig, en zij blijkt symbolisch te zijn. Zij is fundamenteel aangezien het in en door deze symbolische herhaling is dat het subject geconstitueerd wordt (Lacan, 1966: 46).

De intrede in de taal impliceert een verlies. In de transformatie tot subject verliest een mensenkind het object dat hem bevrediging verschafte. Het verloren object kunnen we vatten als het object van de eerste spening, het object dat het eerste hechtingspunt was voor de bevredigingservaringen van het kind, met name de borst. Met Freud kunnen we stellen dat elke constitutie van de objectale wereld sinds dit verlies een poging is om het object terug te vinden. De vraag is nu welke wegen daarbij gevolgd worden. Gaat het om een terugvinden in de zin van het herkennen van een object? Dit zou impliceren dat we in navolging van Plato een harmonie veronderstellen tussen de mens en de wereld van de objecten: deze harmonie maakt dan dat de mens zijn object herkent, omdat hij dit in zekere zin reeds kende: hier vindt een mens dus datgene terug dat hij steeds in zijn bezit gehad heeft. Het vatten van het object is hier dan gebaseerd op het herkennen van een voorgevormd type (Lacan, 1994: 15). Het is echter net de genoemde harmonie die bij de intrede in de taal definitief verloren gaat. De subject-object relatie wordt gekenmerkt door een niet reduceerbare spanning. Het is via de weg van een herhaling die steeds gezocht wordt maar die nooit bevredigt, dat de wereld van de objecten gestructureerd wordt (*Ibid.*: 15). Steeds opnieuw herhaalt een subject zijn zoektocht naar het verloren object en de eraan gekoppelde bevredigingservaring. Echter, hetgeen zich op deze weg aan het subject presenteert valt slechts partieel samen met hetgeen hem reeds bevrediging geschonken heeft, het is nooit hetzelfde object dat het subject ontmoet. Via de weg van de herhaling kan het niets anders doen dan opeenvolgende objecten aan elkaar rijgen. Op deze manier brengt de herhaling een discordantie teweeg. Een nostalgie verbindt het subject met het object, en het is vertrekkende van deze nostalgie dat elke zoektocht zich voltrekt.

"De Herhaling" van Kierkegaard

Met deze conclusie in het achterhoofd vatten we de lectuur aan van Kierkegaards werk. *De Herhaling, een proeve in de experimenterende psychologie* verscheen in oktober 1843 onder het pseudoniem Constantin Constantius, samen met *Vrees en Beven* en *Drie stichtelijke redevoeringen*. De aanleiding voor het schrijven ervan vormde een persoonlijke gebeurtenis in het leven van Kierkegaard en het boek is dan

ook onmiskenbaar autobiografisch getint, we kunnen het perfect lezen als de bewerking van zijn liefdesgeschiedenis met Regine Olsen. Naast de persoonlijke inzet van dit geschrift heeft het ook een filosofische inzet die we hier eerst kort uitwerken, waarna we zullen terugkeren naar het particuliere vraagstuk dat Kierkegaard toegeworpen krijgt.

Voor laatstgenoemde vormt de herhaling het centrale vraagstuk van de nieuwe filosofie zoals de herinnering en de beweging dit waren voor de Grieken. Deze referenties laten ons toe zijn opvatting over de herhaling beter te vatten.

Van Herakleitos kennen we allen *panta rhei* dat verwijst naar zijn leerstelling over de eeuwige verandering: "men kan niet tweemaal in dezelfde rivier stappen, want het is steeds vers water dat u tegemoet stroomt" (Russell, 1997: 72). Het *worden* steunt op de opvatting dat alles stroomt, dat alles eeuwig verandert, waarbij dit *worden* gebeurt via de tweedracht en noodzakelijkheid. De wereld ontwikkelt zich doorheen oorlog en verdeeldheid, doorheen het permanente stromen van de dingen waarbij leven en dood elkaar oneindig opvolgen (Russell, 1997: 65-75; Couloubaritsis, 1998: 154-164). Parmenides daarentegen stelt, vertrekkende van de observatie dat we kennis kunnen hebben over het verleden, dat het verleden niet het werkelijk verleden kan zijn, maar in zekere zin ook nu nog moet bestaan (Russell, 1997: 76-80; Couloubaritsis, 1998: 185-196), waaruit hij afleidt dat er geen beweging of verandering bestaat. Binnen zijn visie kunnen we geen *worden* denken vertrekkende van hetgeen *is*, en nog minder van hetgeen *niet is*.

Kierkegaards opvatting bevat zowel elementen van Parmenides als van Herakleitos. Herhaling impliceert beweging gezien ze voor Kierkegaard een ontwikkeling vormt van het bestaan dat geweest is of nog, gezien het doorheen de herhaling is dat het wordingsproces van hetgeen geweest is, plaatsgrijpt. In dit opzicht kunnen we stellen dat Kierkegaard de beweging binnenvoert in Parmenides' opvatting dat het verleden niet werkelijk het verleden is, maar ook *nu* nog moet bestaan. In welke zin kunnen we hier dan nog spreken van verandering? Zeker is dat Herakleitos' visie dat alles eeuwig verandert hier niet meer helemaal opgaat evenmin als de idee dat de werkelijkheid onveranderlijk of onbeweeglijk zou zijn. Bij Kierkegaard lijkt het te gaan om een speciale vorm van verandering: het bestaan dat geweest is, is geweest of nog, is definitief verloren. Het is dit verlies dat de herhaling mogelijk maakt. Gegeven dat hetgeen geweest is definitief verloren is, vormt de herhaling bijgevolg iets nieuws, zo stelt Kierkegaard. Nieuw in de zin dat zij geen reproductie vormt van hetgeen geweest is, maar wel een ontwikkeling. De herhaling brengt dus zowel meer van

hetzelfde als iets anders: het vormt met andere woorden een variatie op hetgeen geweest is.

Van hieruit kunnen we gemakkelijk het verschil vatten tussen de Platoonse opvatting van het bestaan en diegene die Kierkegaard tracht te construeren. Plato's idee over het bestaan laat weinig ruimte voor de beweging en het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat Parmenides op hem een belangrijke filosofische invloed heeft uitgeoefend. Ook Plato is van mening dat de werkelijkheid eeuwig en tijdloos is en dat elke verandering een illusie is afkomstig uit de zintuiglijk waarneembare wereld (Plato, 1980: 275-374; Russell, 1997: 147-186). Hier ontmoeten we een eerste belangrijk onderscheid, namelijk dit tussen de werkelijkheid enerzijds en de schijn van de zintuiglijke wereld anderzijds. Zuivere kennis is immers enkel mogelijk over de werkelijkheid bestaande uit onveranderlijke Idealen, zoals het Goede, het Schone e.d.m., en geschapen door God. Het onderscheid tussen de ideeënwereld en de wereld van de zintuiglijk waarneembare objecten komt overeen met het onderscheid tussen ziel en lichaam. De Idealen kunnen enkel waargenomen worden met het intellect, dat toebehoort aan de Ziel, en niet met de zintuigen die deel uitmaken van het lichaam. De Ziel is onsterfelijk, ze bestond voor haar verbintenis met het lichaam en bestaat voort nadat deze verbintenis verbroken is. Het is de ziel die kennis heeft van de Idealen, zij heeft deze opgedaan voor onze geboorte, voorafgaand aan elke zintuiglijke waarneming. Tijdens ons leven brengen we ons deze kennis, mits we afstand doen van onze lichamelijke begeerten, weer te binnen, we herinneren ze ons. We brengen ons dus de werkelijkheid, het bestaan dat geweest is, weer te binnen. Wanneer we zoals de Grieken stellen dat elke herkenning een herinnering is, dan zeggen we dat heel het bestaan geweest is. Wanneer we daarentegen vertrekken van de idee dat het leven een herhaling is, dan ontwikkelt zich het bestaan dat geweest is (Kierkegaard, 1958: 47).

Voor het subject Kierkegaard bleek het echter allemaal niet zo eenvoudig te zijn, hetgeen zich reeds toont in de aanhef van *De Herhaling*. Zo gaf hij het eerste deel geen titel mee maar een vers van Flavius Philostratus de Oudere die iets van de inzet die het boek voor de auteur zelf heeft, doet bevroeden: "Bij wilde bomen is de bloesem welriekend, bij tamme zijn het de vruchten" (*Ibid.*: 23). Waar zal Kierkegaard voor kiezen? Voor de bloesem van wilde bomen, of voor de vruchten van tamme? Deze keuze vertaalt zich van bij de aanvang van het boek in deze tussen de liefde voor de herinnering enerzijds en de liefde voor de herhaling anderzijds of in deze tussen de oude vertrouwde weg van de zwaarmoedigheid en de onzekere beangstigende weg van het verlangen.

Hoger stelden we reeds dat we *De Herhaling* kunnen lezen als een bewerking van de liefdesgeschiedenis met Regine Olson.¹ Regine was samen met zijn vader, Michael Pedersen Kierkegaard, van onmetelijke betekenis voor Kierkegaard. Op 24-jarige leeftijd ontmoette hij haar in 1837 voor het eerst bij gezamenlijke vrienden, ongeveer een jaar voor het overlijden van zijn vader. Regine is op dat ogenblik 14 jaar oud. Drie jaar later vraagt Kierkegaard Regines hand en op 10 september 1840 is hun verloving een feit, welke echter geen lang leven beschoren is, gezien de stap in het huwelijksbootje voor hem een onmogelijkheid impliceert. Ongeveer een jaar na de verloving stuurt Kierkegaard zonder enige uitleg zijn verlovingsring terug naar Regine. Haar gejammer, verwensingen en bezweringen dat ze zal sterven van smart, bemoeilijken zijn pogingen om een werkelijk einde te maken aan de relatie. Na het behalen van zijn doctoraat en na fervente pogingen om zichzelf in de ogen van Regine te transformeren in een weezinwekkend figuur, besluit hij tot de breuk op 11 november 1841. Kort daarop vertrekt hij voor de eerste maal naar Berlijn, waar hij de colleges van Schelling volgt en zijn eerste grote boek *Het een of het ander* begint te schrijven. Regine blijft evenwel door zijn hoofd spoken. Met het verbreken van de verloving begint voor Kierkegaard hetgeen hij zelf een lijdensgeschiedenis noemt waar hij nooit overheen gekomen is. Waarom had hij met haar gebroken? Waarom had hij haar zoveel leed berokkend? Hoe kan hij haar zijn beweegredenen uitleggen en haar verdriet verlichten? Deze vragen tartten hem zonder mededogen.

Een antwoord op de vraag naar de noodwendigheid van de breuk is niet zo gemakkelijk te vinden. In zijn dagboeknotities van 17 mei 1843 treffen we evenwel de volgende erg sprekende passage aan: "Maar waar het om een huwelijk gaat, is de regel niet deze, dat alles wordt verkocht in de staat, waarin het zich bij hamerslag bevindt, hier is wat eerlijkheid nodig over wat er in het verleden is voorgevallen. Hier is het weer duidelijk dat ik ridderlijk ben geweest. Had ik haar als mijn toekomstige vrouw niet meer geëerd dan mijzelf, was het mij niet meer om haar eer gegaan dan om de mijne, dan had ik gezwegen en dan had ik haar en mijn wens in vervulling doen gaan, dan had ik me met haar laten verenigen – en er zijn zoveel huwelijken waarin kleine geschiedenissen verborgen worden gehouden. Dat wilde ik niet ... dan zou ik haar nog liever ombrengen. Maar wanneer ik het haar had moeten zeggen, dan had ik haar moeten

1. Vergelijk inzake de biografische elementen de inleidingen bij verschillende werken van Kierkegaard: *De herhaling* (1958), *La reprise* (1990), *Dagboeken* (1993), *Johannes Climacus, ofwel men moet aan alles twijfelen* (1986), *De naakte waarheid, aforismen en andere korte notities* (1974), *Wijsgerige kruimels & Het begrip angst* (1995).

inwijden in verschrikkelijke dingen, mijn verhouding tot vader, zijn zwaarmoedigheid, de eeuwige nacht in mijn binnenste, mijn verdwalen, mijn lusten en ontsporingen, die in Gods ogen misschien niet eens zo ten hemel schreiend zijn; want wat mij deed ontsporen was toch angst, en waar had ik houvast moeten zoeken, omdat ik wist of op zijn minst vermoedde dat de enige man die ik om zijn stoerheid en zijn kracht bewonderde wankelde" (Kierkegaard, 1995: 21).

Welke schuld van de vader erfde Kierkegaard? Waarom zet hij diens melancholie verder? Verschillende elementen lijken hier mee te spelen waarvan de belangrijkste onder de noemer van de zonden van de vader vallen. Deze laatste beging een eerste "zonde" op het ogenblik dat hij als jonge schaapherder God vervloekte, waarna hij ervan overtuigd was dat er een doem op zijn leven en dat van zijn nakomelingen rustte. Twee minder bekende "zonden" situeren zich binnen het seksuele veld: op twintigjarige leeftijd verwekte hij een kind bij zijn jonge tante, en kort na de dood van zijn eerste vrouw moest hij de zwangere dienstmeid huwen, die later de moeder van Kierkegaard zou worden. Het is niet zeker in hoeverre Kierkegaard weet had van deze twee laatste feiten. Van de godsvloek was hij goed op de hoogte gezien zijn vader deze op zijn sterfbed bekende aan zijn zoon. Overigens was de vader van Kierkegaard een depressieve man die gebukt ging onder de vele verliezen die hij in zijn leven geleden had: twee echtgenotes en vijf van zijn zeven kinderen gingen hem voor in de dood. Zijn leed sterkte hem in de overtuiging dat zijn heiligschennis verhaald werd op zijn nageslacht.

De biografie van zijn jongste zoon getuigt ervan dat in deze bijgelovige opvatting een kern van waarheid schuilt. Wanneer deze laatste zeventien jaar oud is, gaat hij theologie studeren zoals zijn vader dat verlangde, om zich drie jaar later alleen met zijn vader en zijn oudere broer op te sluiten in de sombere sfeer van dood en verdriet. Op 22-jarige leeftijd wil Kierkegaard breken met deze wereld en verlaat het huis in een poging te beginnen leven. Hij stort zich in het kleurrijke leven van salons en cafés, omringt zich met liederlijk gezelschap, bedrinkt zich en maakt veel schulden die zijn vader lijdzaam betaalt. Kierkegaards "ontsporing" zoals hij dit later zelf noemt, culmineert in de nacht van 10 op 11 november 1836. Nadat hij zich in gezelschap van enkele bondgenoten moed ingedronken heeft, trekt hij met hen naar een bordeel. Daar aanbeland vlucht hij in complete verwarring weer weg en tekent in zijn dagboek het volgende op: "Mijn God, Mijn God. Dat dierlijke gegiechel" (Kierkegaard, 1995: 19). Een half jaar later is Kierkegaard weer thuis bij zijn verdrietige vader, die hem bij zijn kort daarop volgend overlijden een vermogen nalaat. Deze gebeurtenis gekoppeld aan de bekentenis die zijn

vader hem op zijn sterfbed deed, leidde ertoe dat Kierkegaard zich realiseert dat de hoge leeftijd van zijn vader geen zegen was maar een straf, zoals we kunnen afleiden uit zijn dagboek: "Toen kwam ik tot het inzicht dat de hoge leeftijd van mijn vader niet een goddelijke zegen, maar veeleer een vloek was. [...] Er moet een schuld op het hele gezin rusten, een straf van God die boven ons hangt; een straf die verdwenen had moeten zijn, uitgewist door Gods geweldige hand, weggevaagd als een mislukt experiment" (Kierkegaard, 1993: 72). Zonen herhalen de zonden van de vader, immers het discours dat men overgeleverd kreeg, moet men verder zetten. Het lijkt wel alsof Kierkegaard met zijn melancholie een pact gesloten heeft met zijn vader: hij herhaalt diens zonde, en zet de herhaling verder in het afbetalen van die zonden. Deze melancholie toont zich als iets wat Kierkegaard kost wat kost wil bewaren, ook al impliceert dit dat hij zijn toegang tot het leven afsluit, en dat er hem enkel de melancholieke liefde der herinnering rest. Zijn relatie met Regine zou *of* impliceren dat hij breekt met deze melancholie der herinnering *of* dat hij zijn geliefde meesleurt in zijn zwaarmoedig leven en aldus ongelukkig maakt. Beide opties zijn voor hem uitgesloten en hij wijkt voor zijn verlangen, voor zijn liefde voor Regine.

Kierkegaard acht het, gezien Regines onschuld en onnadenkende spontaneïteit, onmogelijk om zijn beweegredenen om de verloving te verbreken rechtstreeks aan haar uit de doeken te doen. Hij verkiest dan ook een indirecte weg en adresseert zich aan haar als schrijver via poëtische personages, pseudoniemen en imaginaire liefdesgeschiedenissen die hun eigen romantische perikelen hernemen. In *Dagboek van een verleider*, een onderdeel van *Het een of het ander*, kunnen we aldus lezen hoe Kierkegaard (1981) zichzelf afschildert als de grote schuldige, als een schurk die onbeschaamd een meisje verleidt om haar, eenmaal zijn verleidingspogingen geslaagd zijn, als een baksteen te laten vallen. Niettemin kan Kierkegaard Regine niet vergeten, mag hij haar ook niet vergeten zo lijkt het wel, zij moet en zal voor hem een onverslijtbare herinnering blijven. Tijdens zijn tweede en laatste reis naar Berlijn verschijnt zijn boek *Twee stichtelijke redevoweringen*, geadresseerd aan Regine als zijn enige en unieke lezer en schrijft hij zijn boek *De herhaling*, waarbij we de herhaling waar Kierkegaard over spreekt in eerste instantie moeten lezen als zijn verlangen naar een hernieuwing van zijn relatie met Regine.

Tussen zijn eerste en zijn tweede verblijf in Berlijn ontmoette Kierkegaard Regine geregeld tijdens zijn ochtendlijke wandelingen waarop zij hem steevast begroette met een vriendelijke hoofdknik waarin hij een uitnodiging meende te mogen lezen, die zijn vraag of een herhaling

überhaupt mogelijk is een bijzondere kleur verleent: "Nadat ik me lange tijd, bij elke gelegenheid, met het probleem had beziggehouden, of een herhaling mogelijk is en welke betekenis er aan moet gehecht worden of iets, door het feit dat het wordt herhaald, aan belang wint of verliest, viel het me plots in: 'Je kunt naar Berlijn reizen, daar ben je vroeger al eens geweest. Dat is de manier om je ervan te vergewissen of een herhaling mogelijk is en wat zij te betekenen heeft'" (Kierkegaard, 1958: 23).

Het is in dit licht dat we Kierkegaards uitwijdingen over de keuze tussen de liefde der herinnering en deze der herhaling moeten lezen. Dat de liefde der herinnering de enige gelukkige zou zijn, is een stelling die Kierkegaard toeschrijft aan een niet bij name genoemde schrijver, waarbij hij opmerkt dat deze volkomen gelijk heeft zolang men zich maar herinnert dat deze liefde de mens eerst ongelukkig maakt (*Ibid.*: 24). Bovendien, vervolgt hij, is deze schrijver enigszins bedrieglijk gezien we immers al te snel geneigd zijn hem gelijk te geven en daarmee vergeten dat genoemde stelling de uitdrukking vormt van een diepe zwaarmoedigheid (*Ibid.*: 24). Het mag ondertussen duidelijk zijn dat deze schrijver niemand minder is dan Kierkegaard zelf, die de stelling trouwens eerder verdedigde in *Het een of het ander* (*Ibid.*: 141n3). Hier echter promoot Kierkegaard onder het pseudoniem Constantin Constantius de liefde der herhaling, deze namelijk die niet de weemoed der herinnering kent maar wel de zekerheid van het ogenblik. Daar waar de herinnering een afgelegd kledingstuk vormt dat hoe mooi het ook is toch niet meer past omdat men er is uitgegroeid, is de herhaling een onverslijtbaar habijt dat vast en zacht sluit, zonder te spannen of te slodderen (*Ibid.*). Daar waar de herinnering een mooie, oude vrouw is met wie men nochtans op het ogenblik zelf geen blijf meer weet, is de herhaling een beminde echtgenote, die men nooit moe wordt (*Ibid.*). Pas hij die voor de herhaling heeft gekozen, zo stelt Kierkegaard verder, leeft. Dit is duidelijk niet het geval voor de jongeman wiens verhaal Kierkegaard *quasi* terloops vertelt. De jongeman in kwestie, melancholisch en gehuld in een brandende verliefdheid is bang om het meisje van zijn dromen teveel last te berokkenen met zijn voortdurende aanwezigheid en richt zich tot Constantin, alias Kierkegaard. Opmerkelijke is de scène waarin de jongeman steeds opnieuw en zeer geëmotioneerd een vers van Paul Möller herhaalt: "Daar stapt een droom uit de lente van mijn leven/ naar mijn leunstoel./ Mijn innerlijk verlangen gaat naar jou/ zon onder de vrouwen!/" (*Ibid.*: 30). Paradoxaal genoeg is de jongeman dolverliefd, maar kan hij zich op hetzelfde moment toch zijn liefde herinneren, wat impliceert dat hij haar reeds verloren heeft. Zij wordt voor hem

onmiddellijk een verloren object, geïdealiseerd in zijn herinnering, eeuwig onbereikbaar in en door zijn zwaarmoedig geslacht.

Op zich beschouwd, aldus Kierkegaard, is een dergelijke stemming niet verkeerd, maar daarentegen het teken van een werkelijke liefde. Om "gezond" te zijn moet zij evenwel gepaard gaan met een soort "ironische plasticiteit" teneinde ermee te kunnen omgaan. Veelzeggend in dit opzicht is de passage: "Het moet waar zijn, dat in het eerste ogenblik het leven van iemand voorbij is, er moet echter ook levenskracht aanwezig zijn om deze dood te doden en hem in leven te veranderen" (*Ibid.*: 31-32). Aangezien het hem aan de nodige ironische plasticiteit ontbreekt, verwijderd de jongeling zich in zijn zwaarmoedige liefde steeds verder van zijn geliefde, wat gepaard gaat met een ontwaken van een immense dichterlijke creativiteit. Blijkbaar maakt het meisje het poëtisch element in hem wakker. De jongeling kan enkel haar beminnen, zal haar nimmer vergeten, steeds naar haar verlangen, maar zij heeft een dichter van hem gemaakt en aldus haar eigen doodsvonnis getekend. Hoe meer tijd er verstrijkt, hoe meer het meisje tot last wordt voor zijn liefde der herinnering. En aangezien het voor hem onmogelijk is om zijn dichterlijke liefde om te zetten in een werkelijke liefde, rest er hem enkel met het meisje te breken. De vraag is nu hoe hij dit kan doen zonder haar teveel te kwetsen. Constantin voelt zich geroepen zijn jonge vriend hier met raad en daad bij te staan en denkt een experiment uit: dit moet de jongeling enerzijds toelaten met het meisje te breken maar anderzijds is het er tevens op gericht een herhaling te bewerkstelligen. Fijngevoeligheid, aldus Constantin, is hier niet op zijn plaats en het enige middel dat het meisje in eer en deugd zal bewaren, is een ruw optreden. Vandaar ook dat Constantin zijn jonge vriend aanraadt alles te vernietigen en zichzelf volledig te veranderen in een verachtelijk bedrieglijk wezen (*Ibid.*: 38). In een volgende stap komt het er dan op aan het gerucht te verspreiden dat hij een nieuwe liefdesaffaire van weinig dichterlijke aard is aangegaan. Constantin stelt zelfs voor om een meisje te engageren opdat dit gerucht de nodige geloofwaardigheid zou verkrijgen. Dit alles zou de jongeman een jaar moeten volhouden waarna een herstel van de voormalige toestand hem moet toelaten zijn dichterlijke liefde om te zetten in een werkelijke liefde, in een liefde der herhaling. De moed om een dergelijk plan ten uitvoer te brengen ontbreekt hem echter, hij vlucht weg en laat niets meer van zich horen. Het eerste experiment is dus mislukt.

Een tweede experiment bestaat erin dat Kierkegaard terugkeert naar Berlijn om te onderzoeken of een herhaling mogelijk is. Ook dit experiment loopt uit op een "geslaagde" mislukking. Telkens opnieuw botst Kierkegaard op de onmogelijkheid van een herhaling: "Wat ik had

ontdekt was niet belangrijk, maar toch was het iets bijzonders; ik had ontdekt, dat de herhaling helemaal niet bestond, en daar had ik zekerheid van gekregen doordat dit mij op alle mogelijke manieren werd herhaald" (*Ibid.*: 75). Het enige dat zich herhaalde was de onmogelijkheid van de herhaling, de onmogelijkheid om datgene dat geweest is terug te doen bestaan.

Waardoor wordt nu deze onmogelijkheid bepaald? Zijn het toevalligheden die telkens weer een obstakel opwerpen? Een eerste oppervlakkige lezing van de lotgevallen van Constantin zou ons al te snel hiertoe doen besluiten: in de koets waarmee hij naar Berlijn reist, kan hij niet beschikken over dezelfde plaats als de vorige keer; de logies die hem toentertijd zo bevielen zijn niet meer ter zijner beschikking daar zijn vroegere hospes, als ware het een ironische speling van het lot, in het huwelijk getreden was; wanneer hij een toneelstuk dat hem de vorige keer zo was welgevallen opnieuw gaat bekijken kan het hem niet aan het lachen brengen vanwege de irritante medetoeschouwers. Het zijn echter niet deze externe omstandigheden die zich tegen de herhaling verzetten, het ware obstakel ligt elders. Steeds zien we hoe eenzelfde sequens zich herhaalt, sequens die uitmondt op de mislukking van een herhaling. Telkens opnieuw vertrekt Constantin van zijn herinnering aan hetgeen tijdens zijn vorig verblijf in Berlijn geweest is, en dan meer bepaald aan de bevrediging die dit verblijf hem op verschillende punten geschonken had. Het zijn telkens deze herinneringen die zijn verlangen naar een herhaling stuwten, die hem doen vooruitsnellen in de hoop terug te vinden wat eens geweest was. En telkens opnieuw is wat hij vindt niet in overeenstemming met wat hem deed zoeken, steeds opnieuw is hetgeen waar hij op botst niet hetgeen hij verlangde terug te vinden. Het is dus de *liefde der herinnering* die zich hier toont als het ware struikelblok voor de *herhaling*. De botsing met deze onmogelijkheid maakt dat Kierkegaard overtuigd wordt van de trieste waarheid van zijn vroegere levensopvatting, deze die stelt dat de enige gelukkige liefde de liefde der herinnering is. Deze overtuiging doet hem prompt in een zwaarmoedige stemming tuimelen waarin hij enkel nog de dood als gelukkige uitweg ziet: "Ja, de dood weet op meesterlijke wijze te overtuigen; als men hem niet tegensprekt maar hem integendeel het woord gunt, dan overtuigt hij op hetzelfde ogenblik, zodat nooit iemand een woord heeft weten in te brengen of naar de welsprekendheid van het leven heeft verlangd" (*Ibid.*: 81-82).

In het tweede deel van het boek beschrijft Kierkegaard hoe hij zijn leven op dusdanige manier organiseert dat er zich een doodse, eenvormige, monotone orde kan handhaven waarbinnen hij zich met

afgemeten passen kan bewegen en waar enkel zijn vergetelheid maakt dat hij niet werkelijk sterft. Tot hij op een dag in zijn rust gestoord wordt door een brief van zijn jonge vriend, waarin deze de wens uitdrukt om hem te gebruiken als adres om zijn hart uit te storten. Ondertussen mag duidelijk zijn dat de jongeman en Kierkegaard één en dezelfde persoon zijn. De "fictieve" brieven die hier opgenomen werden, blijken immers overeen te stemmen met de brieven die Kierkegaard zelf schreef na zijn breuk met Regine Olsen aan zijn vriend Emile Boesen (Kierkegaard, 1990: 12). Doorheen de beschrijvingen van zijn verdeeldheid en verdriet om het verlies van zijn liefdesobject, zien we toch weer het verlangen naar een hernieuwing van de verbroken relatie de kop op steken. Kierkegaard hoopt dat hij de moed zal hebben om zijn bezwaren tegen het huwelijk opzij te zetten, alhoewel deze hoop nauwelijks luider klinkt dan de hardnekkigheid van zijn zwaarmoedig verzet tegen het leven. Maar dan lijkt de zaak plots beklonken, zijn vroegere liefde heeft een ander.

Teruggekeerd uit Berlijn verneemt Kierkegaard inderdaad dat Regine zich met een ander heeft verloofd. Hierop stort zijn wereld in: hij had verwacht dat zij hem eeuwig trouw zou blijven en dat er voor haar geen ander kon zijn, evenmin als dat er voor hemzelf een ander was. We kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat het slot van *De herhaling* hier haaks op staat. De brieveschrijver besluit immers dat de herhaling zich uiteindelijk gerealiseerd heeft. Deze bestaat voor Kierkegaard hierin, dat hij weer zichzelf is en dat de tweespalt in zijn wezen werd opgeheven. Dat er hier sprake is van herhaling lijkt onmiskenbaar. De vraag is echter *wat* er herhaald wordt en om welk *soort* herhaling het hier gaat. Uit Kierkegaards filosofische uitwijdingen begrijpen we dat de herhaling een keuze voor het leven en voor de werkelijke liefde impliceert, een niet wijken voor het verlangen. Voor het subject Kierkegaard liggen de zaken blijkbaar anders waar we zien hoe Kierkegaards zwaarmoedigheid opnieuw victorie kraait en zijn verlangen lamlegt. Wat zich hier herhaalt, lijkt ons dan ook een klevrige vorm van genot te zijn dat zich eerder situeert langs de kant van de dood dan langs deze van het leven. Het ontbrak hem ten enenmale aan de nodige ironische plasticiteit of levenskracht om de dood die het eerste ogenblik van het leven tekent te doden en in leven te transformeren.

Besluit

In een eerste deel situeerden we de herhaling enerzijds in het insisteren van een spreken langs de kant van het onbewuste, en anderzijds in de steeds herhaalde en tot mislukking gedoemde zoektocht naar een

ontmoeting met het verloren object. Wat insisteert, blijkt aldus structureel niet realiseerbaar te zijn. De herhaling vormt een mislukte ontmoeting met het reële, met het object *a* als verloren object, die zich steeds als bij toeval voordoet. Vervolgens leerden we bij Kierkegaard de herhaling op te vatten als een ontwikkeling van een bestaan dat geweest is, waarbij het essentiële van de herhaling erop neer komt dat het niet gaat om een reproductie maar wel om een ontwikkeling van het verleden die zowel het blijvende als het nieuwe in zich verenigt. Verder ontdekten we in zijn beschrijving van zijn terugkeer naar Berlijn hoe de herhaling, in de zin van een mislukte ontmoeting, zich voordoet daar waar de herinneringen hun limiet bereiken. De belangrijkste les behelst echter de problematische verhouding van het subject tot de herhaling als datgene dat steeds gezocht wordt maar nooit bevredigt. Zijn opmerking dat een mens over de nodige ironische plasticiteit moet beschikken om met deze vorm van herhaling te kunnen omgaan, lijkt ons bovendien ook klinisch bijzonder relevant. Kierkegaards liefdesgeschiedenis illustreert ons immers dat bij gebrek aan genoemde plasticiteit de herhaling kantelt in genotvolle herhaling die de toegang tot het leven blokkeert.

Het psychoanalytisch dispositief lijkt dan ook de plaats bij uitstek waar de herhaling in cultuur kan genomen worden via de vormgeving van het analytisch discours waarbij de analyticus de plaats van het verloren object, het object *a* inneemt. Via de vrije associatie, via de overdracht en via de duiding is het mogelijk, maar daarom nog niet vanzelfsprekend, dat het teveel aan morbide genot wegsijpelt uit de herhaling en plaats maakt voor een ironische plasticiteit die het subject in staat stelt om zijn verlangen te volgen langs alle mogelijke variaties die de herhaling voor hem in petto heeft.

Veroniek Knockaert
Vakgroep Psychoanalyse
Henri Dunantlaan 2
B-9000 Gent
Tel.: 09 264 91 09
Veroniek.Knockaert@rug.ac.be

Summary

Remembering versus Repeating

Taking Kierkegaard, i.e. one of Lacan's main references with respect to the notion of repetition, as a starting point, the author firstly situates this reference in Lacan's seminar. It is argued that Lacan confronts Kierkegaard's notion of repetition with the Platonic idea of reminiscence. Further it is shown that according to Lacan it is repetition rather than reminiscence that structures human experience. Secondly the author revisits Kierkegaard's *On repetition* (1843) and argues that a sharp distinction should be drawn between Kierkegaard's conception of repetition and the Greek one. Finally it is shown that Kierkegaard's philosophical insights were at odds with the very way in which he faced life (Regine) and death (father).

Bibliografie

- L. Couloubaritsis (1998), *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Paris, Bernard Grasset.
- S. Kierkegaard (1958), *De herhaling, een proeve in de experimenterende psychologie* (vert. J. Vanderveken), Antwerpen, Die Poorte.
- S. Kierkegaard (1974), *De naakte waarheid, aforismen en andere korte notities* (vert. R. Scholtens), Baarn, Ten Haven.
- S. Kierkegaard (1981), *Het dagboek van een verleider* (vert. J.M. Scholtz), Amsterdam, De arbeiderspers.
- S. Kierkegaard (1986), *Johannes Climacus, ofwel men moet aan alles twijfelen* (vert. R. Scholtens), Kampen, Kok Agora.
- S. Kierkegaard (1990), *La reprise* (vert. N. Viallancix), Paris, Flammarion.
- S. Kierkegaard (1993), *Dagboeken* (vert. C. Polet), Amsterdam, Arbeiderspers.
- S. Kierkegaard (1995), *Wijsgerige kruimels & Het begrip angst* (vert. J.S. Weiland), Baarn, Ambo.
- J. Lacan (1978 [1954-1955]), *Le Séminaire, Livre II, Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1994 [1956-1957]), *Le Séminaire, Livre IV, La relation d'objet*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1973 [1964]), *Le Séminaire, Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1966), "Le séminaire sur 'la lettre volée'", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 11-61.
- Plato (1980), *Plato, verzameld werk, deel II* (vert. X. de Win), Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel.
- B. Russell (1997), *Geschiedenis van de Westerse filosofie*, Cothen, Servire Uitgevers bv..

Key words

Psychoanalysis, Repetition, Remembering, Kierkegaard.